

L'ATRACAMENT A LA CAIXA D'ESTALVIS DE TERRASSA

Àngels Carles i Pomar

La seu principal de la Caixa d'Estalvis de Terrassa va ser atacada el 20 de setembre de 1923, set dies després del cop d'Estat del general Primo de Rivera. A més del lògic ressò d'un acte que semblava un desafiament a la flamant Dictadura, va causar un gran impacte local. Durant molts anys el relat d'aquests fets ha passat de pares a fills, d'avis a néts, i ha estat un dels episodis més comentats de la història contemporània d'aquesta ciutat. No només va tenir relleu el robatori en si, sinó també la mort de Joan Castella, conegut baster i membre del Sometent, en l'intent d'aturar els lladres al moment de la fugida. L'incident no era un cas aïllat: l'assalt a entitats bancàries era freqüent, a fi de recaptar diners, encara que es tractés de quantitats petites. La majoria de vegades aquests delictes eren duts a terme per part d'elements del Sindicat Únic, la CNT.¹ Tanmateix, el fet luctuós de la mort d'un membre del Sometent va tenir repercussió a tot l'Estat espanyol, ja que l'atacament de Terrassa va servir a Primo de Rivera per a legitimar i donar el tret de sortida d'una repressió *sanejadora*. Les conseqüències del robatori a Terrassa van suposar la clau de la desaparició perllongada de la CNT i la suspensió de *Solidaridad Obrera*.²

Tensions socials

Terrassa era aleshores una de les ciutats capdvanteres en la indústria tèxtil de l'Estat espanyol. Una nombrosa part dels obrers, el 80 % del cens laboral, treballaven al sector tèxtil com a obrers assalariats.³ Els conflictes socials entre obrers i patrons eren habituals. Els conflictes entre els mateixos obrers, molts d'ells immigrants d'altres parts de Catalunya i de l'Estat espanyol, eren deguts a la crisi econòmica desvetllada després del final de la guerra europea, guerra que va significar un important increment d'ingressos per a la indústria catalana. Un cop acabada la contesa, però, es van deixar de rebre les comandes d'exportacions massives. El mercat interior també es va retreure, davant de l'expectativa d'una davallada dels preus de les manufactures. La crisi econòmica no era l'única causa de conflicte social. Des del 1917, sobretot a Barcelona, però també a la seva rodalia, es vivia el fenomen del pistolerisme, protagonitzat especialment per elements del Sindicat Únic, contra els patrons o contra els elements dels sindicats *grocs* o catòlics, que els anarcosindicalistes consideraven finançats per la patronal. Terrassa, igual que moltes altres poblacions catalanes, tenia el seu Sometent, una espècie de guàrdia cívica rural d'antiga tradició a Catalunya. El Sometent català d'abans de la dictadura de Primo de Rivera

estava format per petits burgesos locals. Molts d'ells, que havien festejat amb el carlisme, eren catòlics i *gent d'ordre*. El Sometent havia estat temporalment dissolt el 1873, durant la I República. A partir del 1875, amb la Restauració, es disposà novament la seva reorganització.

A Terrassa, en concret, s'establí de nou el 1903. El 1919, la guàrdia també va ser establerta a Barcelona, com a força metropolitana. Amb aquest darrer esquema, Primo de Rivera va instaurar formalment el Sometent a tot l'Estat espanyol, seguint el nou model català d'organització.⁴ Optar per formar part d'aquesta guàrdia cívica era acceptar riscos i fins i tot la possibilitat de morir. Nombrosos membres van resultar ferits o morts per part d'elements de la CNT. L'any 1923 va ser un any especialment sagnant, amb nombroses baixes entre el Sometent. Davant una vaga, aquesta força ocupava els llocs clau que havien quedat buits i feia possible el funcionament dels serveis públics. Entre els sindicalistes se'ls anomenava «trencavagues».⁵

El cop d'estat de Primo de Rivera

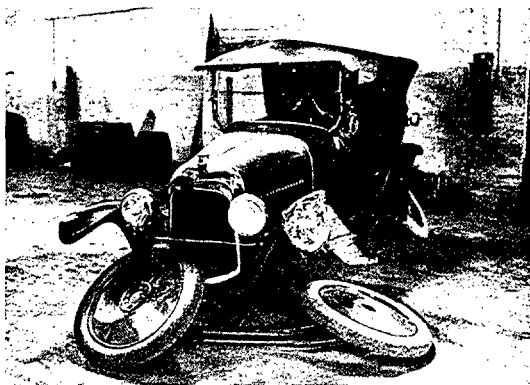
A Terrassa, com a la majoria de les ciutats on la burgesia hi tenia un paper destacat, aquesta va veure amb bons ulls el cop d'estat protagonitzat per Primo de Rivera. Després dels fets de l'atrancament de la Caixa, la burgesia local es va poder assegurar que el nou règim jugava fort per l'ordre públic. El cop va tenir un reconeixement ampli en els sectors dirigents de la ciutat, sobretot si és té en compte que era el feu polític d'Alfons Sala i Argemí, patrici terrassenc, dirigent de la Unión Monárquica Nacional i futur president de la Mancomunitat al període 1924-1925; Sala havia de tenir un paper molt important durant la primera part de la Dictadura. Era amic personal del rei Alfons XIII, al qual allotjava a la seva finca de ca n'Amat quan el monarca feia sojorns a Terrassa. Així, Sala, des de la seva Unión Monárquica Nacional, marcava la pauta que calia seguir a Terrassa. Pocs sectors locals s'atrevien a contradir-lo. Els valors de Sala eren la unitat de la pàtria, la monarquia i l'ordre social. Tot i així, Sala no podia impedir que a Terrassa hi hagués tensió social.

Els fets de setembre de 1923 van ser la primera ocasió per posar en vigor el Reial Decret de 17 de setembre, que havia estat signat per Primo de Rivera i publicat a la *Gaceta de Madrid* el dia 18.⁶ L'article 7 preveia la reorganització del Sometent: «Los capitanes generales procederán inmediatamente de la publicación de este Decreto a organizar los Somatenes de sus respectivas regiones, y en el plazo de un mes darán cuenta al Ministerio de la Guerra de hallarse organizados». El capità general de la regió militar en funcions, el general Barrera, havia promulgat un ban el dia 19, un dia després de la publicació del Reial Decret i el dia abans de l'atrancament.⁷ El ban va ser aplicat amb tota diligència per part de Sala, vocal de la Comissió organitzadora del Sometent, el qual va

enviar telegrams al comandant general del Sometent, a Primo de Rivera i al general Losada, el mateix dia del robatori.⁸ Així, l'atracament va caure al bell mig d'una dinàmica política de reorganització de l'ordre públic que tenia un especial significat a Terrassa.

Descripció dels fets

L'atracament de la Caixa d'Estalvis de Terrassa no va ser diferent d'altres operacions semblants. Al matí del 20 de setembre de 1923, un grup organitzat va entrar a la seu principal de la Caixa de Terrassa, i, pistola en mà, es va emparar d'una petita quantitat de diners.⁹ Un client va topiar amb els atracadors quan ell sortia i els altres entraven. De seguida va donar l'alarma a l'establiment de Joan Castella, just al costat de la seu de la Caixa. Castella va agafar la pistola i es dirigí tot seguit al lloc dels fets. En intentar entrar a l'edifici, va rebre un tret d'un individu amagat darrere la vidriera de l'entrada. Fora, al carrer, un altre pistoler no va dubtar a disparar a Castella, que va quedar ferit de mort. Els atracadors van sortir, van pujar al cotxe que els esperava a fora i van escapar-se carrer avall.¹⁰ En la fugida van trobar diversos entrebancs que van sortejar, com ara el carro de les letrines, i van emprendre una cursa trepidant cap a Sabadell. A l'alçada de can Barba, el cotxe es va estavellar contra un arbre.¹¹ Mentre que alguns dels atracadors es van poder endinsar en els boscos de can Feu, uns altres van ser detinguts. Els que, en sortir de la Caixa, no havien pogut pujar al cotxe, van sortir corrent cap a diferents direccions. Van ser perseguits, si bé alguns es van escapar. En total es va detenir dotze persones.¹²

Cotxe que van fer servir els assaltants i que fou trobat després que topà amb un arbre al quilòmetre 13 de la carretera de Montcada. *Fotografia publicada a Mundo Gráfico, any XIII, núm. 621, 26 de setembre de 1923. Procedència: Hemeroteca General de la Universitat Autònoma de Barcelona.*

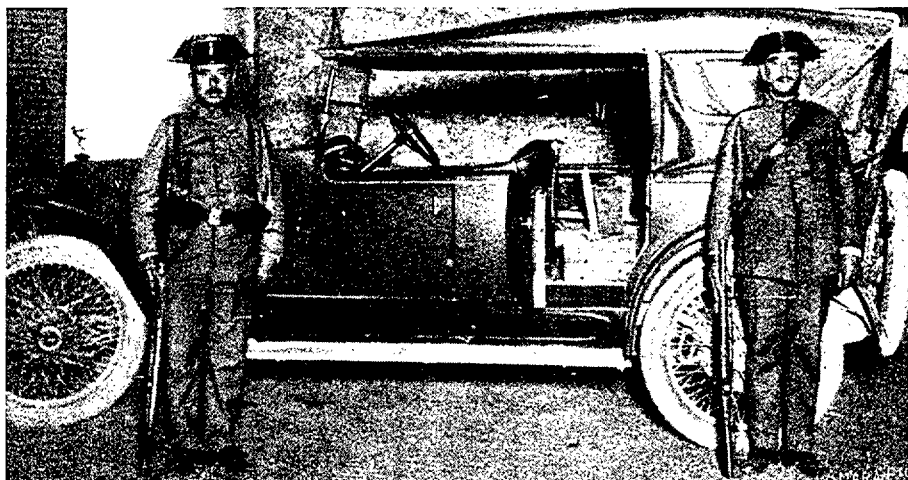
El mateix dia de l'enterrament de Castella, el 21 de setembre, es va procedir a un consell de guerra sumaríssim que va tenir lloc a partir de les dotze de la nit.¹³ Per al judici es va habilitar una sala taller de l'Escola Industrial, a fi de donar cabuda a més públic. El públic que no hi va poder entrar va seguir la vista des de les finestres o esperant notícies al carrer. Dels dotze detinguts, només tres van anar a judici sumaríssim: Jesús Pascual Aguirre; Josep Saleta, *Nano*, i Joaquim de Marco Martínez, que van negar la seva participació en l'atracament. Cap dels tres no era de Terrassa. Segons els seus relats, De Marco havia vingut el dia abans a saludar uns coneguts. Pascual, metal·lúrgic, havia anat a Terrassa a buscar feina i, en no trobar-ne, es dirigia cap a Sabadell; estava en atur i feia poc que l'havien expulsat de França pels seus antecedents sindicalistes, encara que assegurava que no era partidari de l'«acció». Saleta havia vingut a peu des de Barcelona i es dirigia a Manresa, on intentava treballar en la verema; també estava en atur, però cobrava cinquanta pessetes setmanals del Sindicat Únic per tal de fer cotitzar el barri de Sant Andreu del Palomar. *Solidaridad Obrera*, a l'edició del dia 23 de setembre, va desmentir que Saleta fos en aquell moment a sou de l'organització, però en el moment de la detenció portava efectivament cinquanta pessetes a la butxaca.

La vista es va declarar pública. El tinent relator va començar a llegir el sumari i sol·licità que, atesos els càrrecs que se'ls imputaven, i en virtut de l'article 403 del Codi de Justícia Militar, del ban del capità general del dia 19 i de l'article 6 del Reial Decret del dia 17, s'instruís judici sumaríssim.¹⁴ La defensa es reiterà en la innocència dels inculpats i en va demanar l'absolució. El fiscal va fer constar que s'aplicava estrictament el Codi penal comú del 1870 i el Codi de justícia militar del 1890, ahora que qualificava el fet de «robo como resultado del cual resulta homicidio con la agravante de ataque en cuadrilla y a mano armada, buscando la impunidad en la huida»,¹⁵ motiu pel qual va demanar la pena de mort, una indemnització de 15.000 pessetes a la família de la víctima i el pagament de l'import robat a la Caixa d'Estalvis.¹⁶ Els acusats van ser declarats culpables pel tribunal. Els processats van tornar a la presó, on van passar el dia 22 en espera de la instal·lació del cadafal i de l'arribada dels botxins. A la presó, Saleta va tornar a fer declaracions i va insistir en la innocència de De Marco, que va ser posat en llibertat a les dues de la matinada del dia 23 de setembre.¹⁷

Quan es va dictar pena de mort es va pensar en l'afusellament, però finalment se'ls va donar garrot perquè es va considerar que el delicte que havien comès era infamant i mereixia el patíbul. Passar-los per les armes hauria estat, per tant, un honor. La sentència es va complir hores després d'alliberar De Marco. Els reus van cridar «Visca l'anarquia!» en el moment de donar-los garrot. Van actuar com a botxins Rogeli Pérez, botxí de Barcelona, i Gregorio Mayoral y

Cendido, botxí de Burgos.¹⁸ Després, seguint les declaracions que Saleta va fer abans de morir, es van practicar nombroses detencions a Terrassa i es van confiscar armes, bombes i propaganda anarquista als domicilis dels detinguts. Uns quinze dies després, les investigacions van relacionar l'atracament de la casa Salisachs de Barcelona amb els fets de Terrassa. Finalment, es va considerar que Josep Saleta era el cap de la banda.¹⁹

El mateix matí de l'execució, als voltants de Terrassa, va ser aturat un vehicle amb tres individus que portaven 150 bombes. Es temia una represàlia dels sindicalistes per l'ajusticiament de dos dels seus membres.²⁰ Un dels detinguts era Vicenç Martínez i López, *Artal*;²¹ un altre era secretari particular d'Àngel Pestaña.²² En la declaració van afirmar que les bombes anaven destinades al conegut sindicalista Espinalt, de Manresa.²³ Les bombes eren buides. Se'ls va traslladar a la presó cel·lular de Barcelona, i es va concloure que aquest cas estava relacionat amb l'atracament de la Caixa.²⁴ A mitjans d'agost de 1924 es va constituir consell de guerra contra els detinguts per la presumpta participació en l'atracament a la Caixa d'Estalvis.²⁵ Entre ells: Aracil, que havia col·laborat en el robatori a la Banca Padró de Manresa i en l'atemptat frustrat contra Martínez Anido; Leopold Martínez, *l'Aristòcrata*, que havia pres part en tots els atracaments a Barcelona, Terrassa, Manresa i Badalona, i que també havia participat en l'atemptat a Martínez Anido; Devesa, autor de diversos atracaments i reclamat per diversos jutjats,²⁶ i Domènec Solà, xofer del cotxe de les bombes, el qual inicialment es va relacionar amb l'atracament.

Cotxe amb tres caixes de bombes explosives, detingut per una parella de la Guàrdia Civil prop de Rubí el mateix dia en què es va executar els condemnats per l'atracament a la Caixa d'Estalvis de Terrassa. *Fotografia publicada a Mundo Gráfico, any XIII, núm. 622, 3 d'octubre de 1923. Procedència: Hemeroteca General de la Universitat Autònoma de Barcelona.*

Domènec Solà va poder demostrar que no havia participat en l'atracament a la Caixa d'Estalvis. El 23 de febrer de 1925 es va fer públic el veredicta pel qual es condemnava dos dels processats, Aracil i Devesa, a la pena de mort; un tercer, a vint anys, i dos més van ser absolts.²⁷ La Caixa d'Estalvis i l'Ajuntament de Terrassa van demanar l'indult.²⁸ Aquest va arribar finalment el dia 1 de març de 1925, quan els reus ja eren en capella a la presó Model de Barcelona. La pena capital va quedar commutada per la de cadena perpètua.²⁹

Amb aquesta commutació el Directori demostrava una vegada més el seu tarannà contradictori: en feia una de freda i una de calenta, segons els interessos de cada moment. Des del principi havia optat per una posició de mà dura, però alhora volia donar mostres de generositat.³⁰ Un exemple el trobem al procés pel magnicidi d'Eduardo Dato, que va començar una setmana després de l'execució de Saleta i de Pascual. Com és lògic, l'assassinat del primer ministre va tenir més transcendència que els fets de Terrassa. En aquell cas, la sentència havia estat de pena de mort per a dos dels encausats i per a un tercer jutjat en rebel·lia. Els defensors van demanar l'indult i aquest va arribar el 18 de gener de 1924.

Guerra a la CNT: Primo de Rivera, Martínez Anido i Arlegui

Els fets de Terrassa auguraven una forta repressió de la Dictadura: la impressió general era la d'«ara es governarà de veritat!». ³¹ En realitat no va ser així. Durant els set anys que Primo de Rivera va ser al poder, només es van dictar set penes de mort, deixant de banda el cas del Marroc. La pena màxima es va dictar en casos de delictes de sang amb víctimes innocents o d'agents de l'autoritat. ³² El Directori, davant l'opinió pública, es mostrava com a restaurador de l'ordre. Va ser precisament l'alteració d'aquest el que havia portat Primo de Rivera, recolzat per una part de la burgesia catalana, al poder. Primo era el qui havia vingut a salvar-los de les pitjors desgràcies. ³³ La premsa local se'n feia un ampli ressò: «Primo de Rivera y sus hombres del Directorio están sacrificando, pero de verdad, por España y por todos nosotros, su vida, sus facultades todas, sus afectos, sus amistades, sus intereses, sus horas, sus comodidades, todo su ser y valer, en una palabra». ³⁴

Primo venia a salvar la societat dels antics polítics corruptes: «Allí en el patio de la cárcel de Tarrasa, cabe el patíbulo que la justicia ¡al fin restablecida!, levantó para aplicar nada más que la ley a quienes la habían transgredido, allí hubiésemos querido ver, allí reclamábamos en vano su presencia, a todos los criminales gobernantes [...] que día tras día, por acción o por omisión, habían preparado y alentado ¡su obra!». ³⁵ «Sí; políticos nefastos del viejo régimen: estos son, como dice Jaurès, vuestros hijos políticos y naturales. [...] Criminales: ellos son vuestros hijos y vosotros sus desnaturalizados padres». ³⁶

La notícia de l'atracament va traspasar l'àmbit estrictament local. El diari madrileny *La Correspondencia de España*, òrgan dels militaristes, li va dedicar la primera pàgina durant tres dies seguits.³⁷ Els diaris de l'Estat van seguir amb molt interès tot el que s'esdevenia a Terrassa, que, momentàniament, eclipsava el procés contra el magnicidi de Dato, començat tot just una setmana després. Hi ha autors, com ara Bueso o Espinet, que afirmen que les notícies de Terrassa van ser àmpliament difoses per la ràdio.³⁸ És una dada que no hem pogut comprovar, però que es fa difícil de creure: les primeres retransmissions radiofòniques de l'Estat espanyol van començar el setembre de 1924,³⁹ just un any després de l'atracament de la Caixa i l'assassinat de Joan Castella.

Severiano Martínez Anido i Miguel Arlegui havien representat la repressió contra la CNT. El primer havia estat governador militar de Barcelona (1917-1919) i posteriorment governador civil (1920-1922); el segon era cap superior de la policia de Barcelona des del 1920. Tots dos van ser destituïts el 1922. A Arlegui se'l va acusar de patrocinar els pistolers del Sindicat Lliure i de l'aplicació de l'anomenada «Llei de fuites». Durant la guerra bruta entre la CNT i el Sindicat Lliure, els atemptats terroristes eren habituals. Només a l'any 1921 hi va haver 145 atemptats, 90 morts i 132 ferits.⁴⁰ Primo de Rivera va confiar en Martínez Anido i en Arlegui per a la instauració de l'ordre públic de la Dictadura. Va nomenar Martínez Anido director general de Seguretat i, més tard, ministre de Governació, quan es va formar l'anomenat «Govern civil», que va reemplaçar el Directori militar al final del 1925. Arlegui va ser nomenat director general d'Ordre Públic del Ministeri de Governació, sota les ordres de Martínez Anido, si bé va morir molt aviat. L'objectiu de Primo de Rivera era acabar amb la CNT; per això va confiar l'ordre públic als més sistemàtics enemics de l'anarcosindicalisme.

Primo de Rivera volia donar el cop de gràcia a la CNT sense arribar a il·legalitzar-la. Els fets de Terrassa li van donar l'excusa perfecta per anar tancant les files al seu entorn. Tàctica que no només s'aplicà a la CNT, sinó a totes les entitats i associacions que feien nosa al nou règim. El cercle es tancà d'una manera legal: les organitzacions socials van ser obligades a presentar els llibres de comptes a la policia. La CNT no podia justificar els seus ingressos i el seu particular finançament lligat als grups d'acció. L'actitud de la CNT va ser de total passivitat, desgastada com estava a causa de la persecució a la qual havia estat sotmesa en temps de Martínez Anido i Arlegui;⁴¹ l'organització sindical va decidir passar a la clandestinitat el maig del 1924, abans que presentar la seva comptabilitat a la policia.⁴²

La clandestinitat de la CNT

Els anarquistes van aprofitar la clandestinitat per a formar doctrinàriament els seus quadres sindicals, per reorganitzar-se. Tot i així, hi va haver petits actes de violència d'elements que no es conformaven a restar en l'anonimat. L'anarquisme ibèric, en tot cas, sempre s'havia replegat en moments difícils. La CNT va poder reorganitzar-se gràcies a la seva forma d'articulació interna, la seva descentralització, que li donava una gran elasticitat en moments de persecució governamental. Aquesta particularitat tenia, però, un aspecte negatiu: si bé la feia àgil, li donava poca cohesió interna, que en alguns moments fa pensar en falta d'unió.⁴³

La CNT no va deixar mai de difondre propaganda escrita, l'única que es podia permetre de fer, ja que la Dictadura havia imposat la censura de premsa. Les publicacions àcrates estaven prohibides, però no així moltes publicacions d'àmbit local o comarcal de tirada limitada, i de tendència anarquista.⁴⁴

L'activitat de la CNT va quedar limitada sobretot als nuclis més actius de Catalunya i del País Valencià, i era en aquests reductes on la propaganda escrita era més activa. Fins i tot algunes llibreries, com la de Tomás Herreros a Barcelona, antic director de *Tierra y Libertad*, feien funcions de difusió de les idees àcrates, amb la venda i el préstec de llibres «dels barbuts», com es deia en record de la imatge de començaments de segle. Les publicacions considerades «literàries» gaudien de més tolerància oficial, com per exemple *La Revista Blanca*, propietat de Federico Urales, que a partir del 1925 va començar a publicar una col·lecció de novel·les curtes per tal de difondre els ideals llibertaris; aquesta revista es publicà sense interrupció fins al 1938. Terrassa tenia molts lectors de *La Revista Blanca*: ocupava el segon lloc de vendes dins de l'Estat espanyol, precedida de Barcelona i seguida de Sabadell i València.⁴⁵

Conclusions

L'atracament a la Caixa d'Estalvis, l'assassinat de Joan Castella i el posterior judici sumaríssim van obrir la porta de la repressió de la Dictadura. El mateix dia de l'atracament, començava la repressió sobre el catalanisme: «Hemos aconsejado a S. M. la aprobación de un decreto condenando el separatismo y su propagación, el uso de emblemas y banderas, todo lo que signifique campaña antiespañola.»⁴⁶ El 30 de gener del 1924, Primo de Rivera va nomenar Alfons Sala president de la Mancomunitat, en substitució dels anteriors càrrecs de la Lliga. Sala representava l'«espanyolisme» a Catalunya.⁴⁷ Amb aquest nomenament, la burgesia catalanista perdia l'esperança de fer neteja dels vells polítics liberals, i que Sala abandonés Terrassa; però no va ser així, ben al contrari, i personatges rellevants del catalanisme que s'havien atrevit a enfrontar-s'hi van ser desterrats de la ciutat.

Terrassa va donar l'excusa que necessitava Primo de Rivera per aplicar «mà dura». Per a Josep M. Francès, autor de la lletra de la sardana *El saltiró de la cardina*, l'atracament de la Caixa de Terrassa va ser el detonant per a la creació de la Dirección General de Seguridad, a càrrec del sinistre, però poc durador, general Arlegui.⁴⁸ El que sí que és segur és que hi va haver un abans i un després de l'atracament de Terrassa, i que aquest va representar el punt de partida per a la il·legalització de la CNT. Segons el policia i historiador afeccionat Eduardo Comín, la CNT es va replantejar les seves actuacions. Al final de desembre del 1923 el sindicat es va reunir a Granollers, en una assemblea en què es va decidir canviar de tàctica. Deixaria les accions violentes per a dedicar-se a les de tipus mutualista i de defensa dels obrers. Aquesta assemblea es va continuar a Sabadell el dia 4 de maig del 1924. Per a Comín, aquest seria l'últim acte corporatiu de la CNT, que tancaria definitivament, i de manera oficial, la seva vida pública durant el Directori.⁴⁹

BIBLIOGRAFIA

- BEN AMI, S. *La Dictadura de Primo de Rivera*. Barcelona: Planeta, 1993.
- BLANCO, C. *La Dictadura y los procesos militares*. Madrid, 1931.
- BRADEMAS, J. *Anarcosindicalismo y revolución en España (1930-1937)*. Barcelona: Ariel, 1974.
- BUESO, A. *Recuerdos de un cenetista*. Barcelona: Ariel, 1976.
- CIGES APARICIO, M. *España bajo la dinastía de los Borbones*. Madrid: Aguilar, 1932.
- COLL, M. *Aportació per a una bibliografia terrassenca*. Terrassa: Fundació Soler i Palet, 1977.
- COMÍN COLOMER, E. *Historia del anarquismo español. 1836-1948*. Madrid: Radar, 1956, 2 vol.
- DUCH, J. *Homes i màquines*. Barcelona: Proa, 1930.
- ELORZA, A. «El anarquismo español bajo la Dictadura». *Revista del Trabajo*, 39-40, 1976.
- ESCUDÉ, R. *L'economia terrassenca 1877-1977*. Terrassa: Caixa d'Estalvis de Terrassa, 1977.
- ESPINET, F. *Notícia, imatge, simulacre: la recepció de la societat de masses a Catalunya 1888-1939*. Cerdanyola: UAB, 1997.
- EZCURRA, L. *Historia de la radiodifusión española*. Madrid: Editora Nacional, 1974.
- FRANCÈS, J. M. *Historia de un cero a la izquierda*. Mèxic: Olimpo, 1962.
- GABRIEL, P. «Introducció als escrits de Joan Peiró». Dins: *Joan Peiró. Escrits, 1917-1939*. Barcelona: Edicions 62, 1975.
- GABRIEL, P. «Eren temps de sindicats. Reconsideracions a l'entorn de 1917-1923». *L'Avenç*, 192, maig 1995.

- GARCÍA CASTAÑO, I. *Guía-anuario ilustrado del Somatén*. Barcelona: La Ibérica, 1928.
- GARCÍA OLIVER, J. *El eco de los pasos*. Barcelona: Ruedo Ibérico, 1978.
- GONZÁLEZ CALBET, M. T. *La Dictadura de Primo de Rivera. El Directorio Militar*. Madrid: Editorial El Arquero, 1987.
- GONZÁLEZ CALLEJA, E.; DEL REY REGUILLO, F. *La defensa armada contra la revolución*. Madrid: CSIC, 1995.
- MARCET, X. (dir.). *Història de Terrassa Segle XX*. Terrassa: Diari de Terrassa, 1993-94.
- MARCET, X. (coord.). *Història de Terrassa*. Terrassa: Ajuntament de Terrassa, 1987.
- MUÑOZ, A.; FONT, D. *Terrassa 1920-1930*. Terrassa: Arxiu Tobella, 1986.
- PUY, J. *Alfons Sala i Argemí, industrial i polític 1863-1945*. Terrassa: Arxiu Tobella, 1983.
- RAGON, B. *Coses de Terrassa viscudes*. Terrassa: Impremta Joan Morral, s. n.
- RAGON, B. *Una cosa cada dia*. Terrassa: Impremta Joan Morral, s. n.
- ROIG ROSICH, J. M. «Primo de Rivera i Catalunya». *L'Avenç*, 56, 1983.
- SOLDEVILA, F. (dir.). *Un segle de vida catalana*. Barcelona, 1960.
- TUSELL, J. *La conspiración y el golpe de estado de Primo de Rivera (septiembre 1923)*. Madrid: Instituto Juan March, 1991. (*Working paper*, 1991/15).
- UCELAY-DA CAL, E. «La repressió de la Dictadura de Primo de Rivera». Dins: *II Jornades de Debat. El poder de l'Estat: Evolució, força o raó*. Reus: Centre de Lectura, 1993.
- WINSTON, Colin M. «Els sindicats lliures a Catalunya 1919-1936: del carlisme al feixisme». *L'Avenç*, 195, maig 1995.

NOTES

1. La CNT tenia un sistema de finançament molt particular, lligat a grups d'acció i amb mètodes poc ortodoxos. La impossibilitat de demostrar l'origen d'aquests ingressos va ser la causa de la seva il·legalització. Vegeu: UCELAY-DA CAL, E. «La repressió de la Dictadura de Primo de Rivera». Dins: *II Jornades de Debat. El poder de l'Estat: Evolució, força o raó*. Reus: Centre de Lectura, 1993. La CNT tenia uns ingressos mensuals de cinquanta mil pessetes o més, totalment injustificats. Els elements d'acció cobraven mil pessetes per atemptat, els dinamiters entre quinze i vint duros, i els pistolers cent cinquanta pessetes. Vegeu: CIGES APARICIO, M. *España bajo la dinastía de los Borbones*. Madrid: Aguilar, 1932.
2. GABRIEL, P. «Introducció als escrits de Joan Peiró». Dins: *Joan Peiró. Escrits, 1917-1939*. Barcelona: Edicions 62, 1975, p. 16. Per a fer un seguiment dels diferents delictes es pot consultar: SOLDEVILA, F. (dir.). «Cronologia». Dins: *Un segle de vida catalana*. Barcelona, 1960, vol. 1, p. 1102 i seg.
3. ESCUDÉ, R. *L'economia terrassenca 1877-1977*. Terrassa: Caixa d'Estalvis de Terrassa, 1977.
4. El Sometent seria reforçat durant la Dictadura com a organisme d'ordre i de repressió. Des del primer moment la institució va manifestar el recolzament al nou règim: «Es tracta de la

- Restauració del Poder Públic a Espanya, que és l'imperi de la llei i de la Justícia» (*La Veu de Catalunya*, 15 de setembre del 1923, citat a: PUY, P. *Alfons Sala i Argemí. Industrial i polític 1863-1945*. Terrassa: Arxiu Tobella, 1983, p. 122).
5. GONZÁLEZ CALLEJA, E.; DEL REY REGUILLO, F. *La defensa armada contra la revolució*. Madrid: CSIC, 1995, p. 99-100.
  6. «El Comandant militar de la plaça, en assabentar-se de l'atrancament, ha ordenat que s'obris un sumari el qual serà instruït per un tinent inspector, per creure que, aquest atrancament, és un delictes comprès en un dels articles del bàndol publicat ahir pel Capità general de la Regió». *El Dia*, 1584, 20 de setembre del 1923, p. 3.
  7. *El Dia*, 1584, 20 de setembre del 1923, p. 3. L'article 6è del ban del capità general de la regió militar diu: «Los individuos del Somatén serán considerados como fuerza armada cuando se declare el estado de guerra y así lo consignent los capitanes generales en sus bandos, y como agentes de la autoridad siempre que no esté declarado el estado de guerra ni retirada su autoridad por las autoridades. Se exceptúan los casos de persecución o captura de malhechores, en cuya circunstancia obrarán como tales agentes sin requerimiento de su auxilio». («Real Decreto instaurando el Somatén Nacional», 17 de setembre del 1923, citat per GONZÁLEZ CALLEJA, E.; DEL REY REGUILLO, F. *Op. cit.*, p. 322-323).
  8. *La Comarca del Vallés. Semanario de Avisos y Noticias*, 5226, 22 de setembre del 1923.
  9. Les fonts no es posen d'acord en la quantitat exacta del robatori. Aquesta es trobaria entre les tres mil i les quatre mil pessetes: «Verificando el arqueo de la Caja y Cartera, resulta que los atracantes se llevaron 3.217,82 pesetas en billetes y metálico; resultando intacta la cartera de Valores y Pagarés» (*La Comarca del Vallés. Semanario de Avisos y Noticias*, 5226, 22 de setembre del 1923). Segons unes altres fonts, «sembla que la intervenció de Castella va evitar que el producte del robatori fos més important» (*Claxon*, II època, 91, p. 4). *La Veu de Catalunya* destaca als titulars de portada: «Assalt a la Caixa d'Estalvis de Terrassa. Tres mil pessetes robades. Un mort i dos ferits. Catorze detencions» (*La Veu de Catalunya*, 8521, 21 de setembre del 1923). D'altres titulars van ser: «Uns malfactors assalten la Caixa d'Estalvis de Terrassa» (*La Publicitat*, 15512, 21 de setembre del 1923); «La quantitat robada és irrisòria comparada amb el valor de la vida extingida a trets» (*L'Esquella de la Torratxa*, 2325, 28 de setembre del 1923, p. 644).
  10. Els testimonis oculars recorden perfectament com era l'automòbil: «un Citroën de color cendrós, capota negra i tapat dels costats» (*El Dia*, 1584, 20 de setembre del 1923, p. 3). D'altres descriuen més bé el cotxe: «un Citroën 5 CV, el popular setrill» (*Claxon*, II època, 91, 22-28 setembre 1986, p. 4).
  11. El cotxe dels atracadors va aparèixer a l'entrada de Sabadell, abandonat i estavellat contra un arbre. «Es suposa que se'ls ha rebenat el pneumàtic [sic], i el cotxe ha perdut la direcció, anant-se a estrellar contra un arbre» (*El Dia*, 1584, 20 de setembre del 1923, p. 3).
  12. La resta de detencions es va practicar al vestíbul de l'estació dels Ferrocarrils de Catalunya, els «Catalans». Era un grup d'homes que van semblar sospitosos a la policia. «A l'estació del tramvia, han estat detinguts cinc individus que arribaven amb el tren de la una, els quals han pujat a Rubí. A l'estació de Rubí aquests individus han preguntat a l'empleat que despatxava els bitllets quina era l'estació més pròxima. L'empleat els ha preguntat si volien anar amunt o avall. Han vacil·lat un moment i han contestat que volien anar cap amunt i l'empleat els ha donat un bitllet per Terrassa.» (*El Dia*, 1584, 20 de setembre del 1923, p. 3).
  13. En aquest tipus d'enterraments, les autoritats civils i militars aprofitaven per deixar-se veure, així com totes aquelles persones que formaven la plana major d'una població. Sempre hi havia nombrós públic que seguia aquests enterraments: «El públic presenció el fúnebre

cortejo desde los balcones y ventanas y en las bocacalles» (*La Comarca del Vallés. Semanario de Avisos y Noticias*, 5226, 22 de setembre del 1923). Vegeu també la nota 54 citada a GONZÁLEZ CALLEJA, E.; DEL REY REGUILLO, F. *Op. cit.*, p. 100: «Siempre que se producía un entierro de algún somatenista víctima de atentado, solía hacer acto de presencia en primera fila “lo mejor de la industria y comercio barcelonés” y “representaciones de entidades económicas y patronales”.»

14. Es reproduceix el text de l'article 6è del Reial Decret d'instauració del Sometent Nacional, en virtut del qual es creu que cal procedir a judici sumaríssim, per la mort d'un sometent (vegeu la nota 7). D'altra banda, Blanco (BLANCO, C. *La Dictadura y los procesos militares*. Madrid, 1931) no esmenta el procés de Terrassa, tot i que aquest va ser el primer procés militar del Directori tot just estrenat.
15. *El Dia*, 1587, 22 de setembre del 1923, p. 3; *La Comarca del Vallés. Semanario de Avisos y Noticias*, 5226, 22 de setembre del 1923.
16. *El Dia*, 1587, 22 de setembre del 1923, p. 3. D'altres fonts hi afegeixen: «Se comentó favorablemente la frase del fiscal al censurar que individuos pertenecientes a una entidad que se dice defensora de los intereses de la clase trabajadora fuesen a robar una caja en donde los obreros depositan el producto de su trabajo, lo que equivale a robar a los obreros mismos» (*La Vanguardia*, 18595, 23 de setembre del 1923, p. 7).
17. «En Tarrasa estuvo a punto de morir en garrote vil un hombre inocente. Se salvó por la sinceridad de uno de los reos. No ha de ser todo ludibrio, vilipendio y deshonra para estos desgraciados. Este hombre, que en los momentos últimos de su existencia ha salvado la vida de un ser inocente, ha dado una gran prueba de amor a la justicia humana y una gran lección de moral al mundo». *El Socialista*, 26 de setembre del 1923. Aquest fet ha servit d'inspiració a la literatura; vegeu: *El asalto de Tarrasa (últimas confesiones de un reo)*. Barcelona: Tip. Costa, sense any (La Novela de Actualidad, 1); dec el seu coneixement al senyor J. M. Domènech, que me'n facilità un exemplar; vegeu també: DUCHAGULLÓ, J. *Homes i màquines*. Barcelona: Proa, 1930.
18. Segons UCELAY-DACAL, E. *Op. cit.*, p. 179, aquest mateix botxí va ser assassinat per uns desconeguts pocs mesos després a Barcelona. Van ser detinguts molts sindicalistes i els advocats Lluís Companys i Joan Casanovas; també es va suspendre la publicació *Solidaridad Obrera*, òrgan d'expressió de la CNT.
19. *El Dia*, 1600, 7 d'octubre del 1923 p. 3, juntament amb *Diari de Sabadell i sa Comarca*, 1145, 6 d'octubre del 1923, relacionen l'atrancament de la Caixa, la troballa de les bombes i l'atrancament a la casa Salisachs.
20. *Crònica Social*, 4573, 26 de setembre del 1923, p. 2, i *Crònica Social*, 4574, 27 de setembre del 1923, p. 2, que tampoc no descarta que l'objectiu de les bombes destinades a Manresa fos «enviarlas en pequeñas remesas por el Norte a Madrid, para dar algun golpe de resonancia, tal vez relacionado con el proceso Dato».
21. El valencià Vicenç Martínez i López, *Artal*, havia participat en la creació del Sindicat Únic a Reus. Va ser reclòs a diverses presons i al final, per mala conducta, va ser traslladat al Penal de Burgos. GARCÍA OLIVER, J. *El eco de los pasos*. Barcelona: Ruedo Ibérico, 1978, p. 44 i 72.
22. Les fonts consultades no n'especifiquen el nom.
23. El mes de juliol de 1923, el Comitè Regional de la CNT es va traslladar a Manresa. Espinalt va ser elegit secretari general per a representar aquest Comitè i va ser detingut poques setmanes després del cop de Primo de Rivera (GABRIEL, P. *Op. cit.*, p. 15 i 17). Manresa havia esdevingut la capital del sindicalisme: «Donde hoy está, puede decirse, la dirección del sindicalismo» (*Crònica Social*, 4574, 27 de setembre del 1923, p. 2). Segons García Oliver, Espinalt va formar part d'una Comissió del ram del cotó que es va entrevistar amb

- Dato a Madrid. L'objectiu d'aquesta Comissió no era altre que prendre nota fins a l'últim detall de totes les rutines i recorreguts que feia Dato per tal d'atemptar contra la seva vida, ja que havia permès la «Llei de fuites». Al capdavant, Espinalt no va tenir res a veure amb l'assassinat de Dato (GARCÍA OLIVER, J. *Op. cit.*, p. 50-52).
24. *El Dia*, 1590, 28 de setembre del 1923, p. 3; *Diari de Sabadell i sa Comarca*, 1145, 6 d'octubre del 1923; *El Socialista*, 4563, 26 de setembre del 1923, p. 4.
  25. *El Dia*, 1841, 19 d'agost del 1924, p. 3; *Crónica Social*, 4839, 20 d'agost del 1924, p. 1; *ABC*, 19 d'agost del 1924, edició de la tarda, p. 8.
  26. *El Dia*, 1841, 19 d'agost del 1924, p. 3; *Crónica Social*, 4839, 20 d'agost del 1924, p. 1.
  27. SOLDEVILA, F. *Op. cit.*, p. 119.
  28. MUÑOZ, A.; FONT, D. *Terrassa 1920-1930*. Terrassa: Arxiu Tobella, 1986, p. 109.
  29. MUÑOZ, A.; FONT, D. *Op. cit.*, p. 111; SOLDEVILA, F. *Op. cit.*, p. 1119; *La Veu de Catalunya*, 8963, 2 de març del 1925, edició del vespre, p. 6; *La Veu de Catalunya*, 8964, 3 de març del 1925, edició del vespre, p. 4; *La Vanguardia*, 19043, p. 3; *ABC*, 2 de març del 1925, edició de la tarda, p. 1; *L'Esquella de la Torratxa*, 2400, 6 de març del 1925, p. 116.
  30. UCELAY-DA CAL, E. *Op. cit.*, p. 178.
  31. BEN-AMI, S. *La Dictadura de Primo de Rivera*. Barcelona: Planeta, 1993, p. 61.
  32. UCELAY-DA CAL, E. *Op. cit.*, p. 155. Segons altres autors, «la repressió, en la majoria dels casos, no fou massa violenta, però sí activa i contundent» (ROIG ROSICH, J. M. «Primo de Rivera i Catalunya». *L'Avenç*, 56, 1983, p. 35).
  33. GONZÁLEZ CALBET, M. T. *La Dictadura de Primo de Rivera. El Directorio Militar*. Madrid: Editorial El Arquero, 1987, p. 205.
  34. *La Comarca del Vallès. Semanario de Avisos y Noticias*, 5227, 29 de setembre del 1923, p. 2.
  35. *Ibidem*, p. 1.
  36. *Ibidem*, p. 2.
  37. *La Correspondencia de España*, 23771, 21 de setembre del 1923; 23712, 22 de setembre del 1923, i 23713, 23 de setembre del 1923.
  38. BUESO, A. *Recuerdos de un cenetista*. Barcelona: Ariel, 1976, p. 254; ESPINET, F. *Notícia, imatge, simulacre: la recepció de la societat de masses a Catalunya 1888-1939*. Cerdanyola: UAB, 1997, 348 p. A més d'afirmar que la notícia va ser difosa per ràdio, ambdós autors fan una descripció tan fantasiosa dels fets que sembla que estiguin explicant l'argument de l'obra de Joan Duch *Homes i màquines* (Barcelona: Proa, 1930).
  39. Per seguir la història de la ràdio a l'Estat espanyol, vegeu: EZCURRA, L. *Historia de la radiodifusión española*. Madrid: Editora Nacional, 1974.
  40. CIGES APARICIO, M. *Op. cit.*, p. 435.
  41. BEN AMI, S. *Op. cit.*, p. 63.
  42. UCELAY-DA CAL, E. *Op. cit.*, p. 179.
  43. BRADEMÁS, J. *Anarcosindicalismo y revolución en España (1930-1937)*. Barcelona: Ariel, 1974, p. 23-24.
  44. BRADEMÁS, J. *Op. cit.*, p. 23.
  45. ELORZA, A. «El anarquismo español bajo la Dictadura». *Revista del Trabajo*, 39-40, 1976, p. 144-145.
  46. Citat a GONZÁLEZ CALBET, M. T. *Op. cit.*, p. 121. És molt significatiu que el diari sabadellenc *L'Avenir*, fundat pel republicà Francesc Layret i òrgan d'expressió del diputat per Sabadell Lluís Companys, no esmenti ni de passada els fets de l'atracament i el judici posterior. Francesc Layret va ser assassinat el 1920 per elements dels sindicats *grocs*, quan es disposava a defensar Lluís Companys (el qual havia estat desterrat a Maó, juntament

amb Salvador Seguí, *el Noi del Sucre*, i d'altres sindicalistes). Aquest silenci demostra que tenien por dels esdeveniments.

47. «L'ordre públic, el catalanisme i el Marroc van ser les bèsties negres de la Dictadura» (GONZÁLEZ CALBET, M. T. *Op. cit.*, p. 205). «La burgesia catalana, en sentir-se traïda, va passar de la cordialitat a l'enemistat total amb el règim. Els elements hostils van ser aviat separats dels càrrecs que ocupaven als ajuntaments, la Mancomunitat i les diputacions» (PUY, J. *Op. cit.*, p. 121).
48. FRANCÈS, J. M. *Memorias de un cero a la izquierda*. Mèxic: Olimpo, 1962, p. 519 i notes 32 i 33.
49. COMÍN COLOMER, E. *Historia del anarquismo español 1836-1948*. Madrid: Radar, 1952, vol. 2, p. 51-53.